

Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları

Halil İbrahim BULUT*

Khawarij As a Background for Intellectual and Religious Violence and Its Reflections to the Present

Kharijites are known for their extreme views and activities in the religious and political issues. They are the first political and theological sect emerged among Muslims. Throughout history they were called by different names in various times and places. Their common feature is to use violence in the name of religion. Also they consider the other Muslims who do not think like themselves infidels. Furthermore, these communities exist contemporarily. In this article, we have focused on the Khawarij phenomenon in general and we have especially discussed the reflection of the Kharijites to our time.

Key Words: Kharijites, religious attitudes, religious pressures, violence

Anahtar Kelimeler: Hariciler, dini tutum, dini baskı, şiddet

İktibas / Citation: Halil İbrahim Bulut, "Haricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usûl*, 11 (2009/1), 41 - 54.

I. Giriş

Haricilik, dinî ve siyasî konularda aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan ve İslam'ın ilk asrında ortaya çıkmış siyasî bir fırkadır. Bu fırkanın ilk temsilcileri, Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrasında, önce Hz. Ali'yi desteklediler ve Muaviye'ye karşı onun tarafında savaştılar. Ancak bunlar, tahkim hadisesi ile birlikte gelişen olaylar neticesinde görüş değiştirerek bu olaya katılan veya onaylayanların hepsini tekfir ettiler. Başlangıçta tamamen siyasî amaçlarla vuku bulan bu hareket kısa bir zaman sonra kendilerini haklı göstermek ve taraftar toplayabilmek için başta "Allah'tan başka hüküm verecek yoktur/ Hüküm Allah'ındır" gibi ayetleri veya ayetlerden alınma ifadeleri sloganlaştırarak bunları kendi çıkarlarını destekleyen bir araç olarak kullanmaktan çekinmediler. Böylece Haricilik, İslam düşüncesi tarihinde ortaya çıkan ilk siyasî-dinî fırka olarak tarihteki yerini almış oldu. Var olduğu her dönemde marjinal bir hareket olmanın ötesine geçememekle birlikte hemen her asırda farklı isim ve görüntülerle varlığını devam ettirebilmiştir. Günümüzde de farklı isim ya da görüntüler

---

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri ABD (Prof. Dr.)

halinde ancak aynı zihniyetle hareket eden buna benzer marjinal yapılanmalar pek çok İslam ülkesinde faaliyetlerine devam etmektedir. Dolayısıyla, harici mantığı ya da zihniyeti tarihe mal olmuş, kaybolup gitmiş değildir. Benzer sosyokültürel, dini ve siyasi şartlar aynı mantık ve zihniyetin ortaya çıkmasına imkân sağlayacaktır. Aşağıda Hariciliğin tanım ve isimlendirmesi üzerinde durulacak, teşekkül sebepleri ve kısa bir tarihçesi verilecek, sonra bu düşünceye meyledenlerin bir zihniyet tahlili yapılacak ve çağdaş harici zihniyetinin temel özelliklerine yer verilecektir.

İslam düşüncesi tarihinde ortaya çıkan fikri, siyasî, itikadî ameli ya da ahlakî bütün gruplara hem muhalifleri hem de kendi taraftarlarınınca verilen farklı isimler bulunmaktadır. Söz konusu grup mensuplarının kendileri için uygun gördükleri isimler, grubun isimlendirilmesinde tercih edilmesi lazım gelir. Ancak tarihi süreçte muhalifler tarafından verilen ve dışlayıcı, küçümseyen vb. anlamlar taşıyan isimlerin daha fazla taraftar bulduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu itibarla “Haricilik” için de benzer şeyleri ifade etmek mümkündür. Nitekim “Haricî” ismi, “insanlardan, dinden, haktan veya halife sıfatını taşıyan Hz. Ali’den uzaklaşanlar/ona isyan edenler ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticiler ve muhalifleri tarafından verilmiş bir isimdir. Aslında bu tanımlama, ümmetin üzerinde ittifak ettiği her hangi bir halifeye baş kaldıran bütün asiler için kullanılan bir sıfattır. Söz konusu ayaklanmanın sahabenin yaşadığı dönemde veya daha sonraki devlet başkanlarına karşı olup olmaması arasında bir fark yoktur.¹ Muhalifleri tarafından Hariciler hakkında kullanılmış diğer bir isim de” Mârîka”dır. Okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkanlar anlamına gelen bu isimlendirme, Hz. Peygambere nispet edilen bir hadise dayandırılarak ileri sürülmüştür.² Muhalifleri tarafından bu zümreye uygun görülen bu isimlendirmenin kendi içinde bir aşırılığı barındırdığı da ayrı bir hakikattir. Zira bütün Haricileri din dışı ilan etmek gibi olumsuz bir anlamı ihtiva etmekte ve de eleştirilen grubun hatasına düşülmektedir. Bununla birlikte bazı Mezhepler Tarihi kaynaklarında bu isimlendirilmenin kullanıldığı da inkar edilemez bir durumdur. Ayrıca, Sıffin savaşı sırasında Allah’tan başka hiç kimsenin hüküm veremeyeceğini iddia ettiklerinden dolayı bunlara “Muhakkime” ya da “Muhakkime-i ûla”; Hz. Ali’den ayrılıp Harûrâ denilen yerde karargâh kurdukları için bu yere nispetle “Harûriyye”;

¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, (trc. Mustafa Öz), İstanbul 2008, s.109.

² Bir rivayete göre Allah Resulü şöyle buyurmuştur: “bu adamın soyundan, okun yaydan çıktığı (marîka) gibi dinden uzaklaşacak bir topluluk ortaya çıkacaktır.” (bk. Buhari, “Mağazi”, 61; Müslim, “Zekat”, 144, 145.)

burada Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine lider seçtiklerinden dolayı "Vehbiyye" veya "Râsibiyye" diye de isimlendirilmişlerdir.³

Mezhep mensuplarının kendileri için uygun gördükleri isimlerin başında hiç şüphesiz "şâri/şurât" isimlendirmesi bulunmaktadır. Onlar, kendileri için "Allah ve Peygamberinin rızasını kazanmak için canlarını satanlar" (bk. el-Bakara 2/207; et-Tevbe 9/111) anlamına gelen "şâri/şurât" sıfatlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Öte taraftan Harici zümrelerin tarih boyunca hep azınlık olması, çoğunluk tarafından kendileri için uygun görülen "Harici" ismini üzerlerinden atamamalarına sebebiyet vermiş ve bir müddet sonra bu ismi muhaliflerin kullandığı anlamda değil de "Kafirlerin arasından çıkararak Allah'a ve peygambere hicret edenler" (en-Nisâ 4/100) şeklinde kullanmaya mecbur kaldıkları anlaşılmaktadır.⁴

II. Hariciliğin Doğuşu ve Teşekkül Süreci

İslam Mezhepleri Tarihi kaynaklarında Hariciliğin doğuşu ve tarihi gelişimiyle alakalı detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Biz burada konuya kısaca değineceğiz. İslâm toplumundaki ilk ve önemli anlaşmazlık, devlet başkanlığı konusunda olmuştur. Köklü bir devlet geleneğine sahip olmayan ilk Müslümanlar, Hz. Peygamberin vefatından sonra devletin başına geçecek yöneticinin kim olacağı, nasıl belirleneceği, görev ve sorumluluklarını yerine getirmediğinde meselenin nasıl çözüleceğiyle ilgili Kur'an ve sahih hadislerde açık ifadeler bulunmadığından bazı problemlerle karşılaştılar. İlk halife Hz. Ebû Bekir ve halefi Hz. Ömer, karşılaştıkları siyasal sorunların çözümünde dönemin şartlarını dikkate alarak İslâm toplumunun birlik ve beraberliğini pekiştirecek, devleti güçlendirecek politikalar izlediler.

III. Halife Hz. Osman dönemi bazı problemlerin gün yüzüne çıktığı bir devir olarak bilinir. Halife, on iki yıllık hilafeti döneminin ilk altı yılında selefleri gibi ülkeyi adaletle yönetmiş, ancak ikinci altı yılında Ümeyye oğullarının etkisi altında kalmıştır. Hz. Osman, İslam'a giriş ve hizmette önceliği olmayan yakın akrabalarını devletin önemli mevkilerine getirmesi sebebiyle eleştirilmiş ve sonrasında bunların işlediği hatalardan dolayı suçlanmıştır. Bu arada siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel yapıda meydana gelen değişimler, gerek Medine ve gerekse diğer eyaletlerde yönetimden rahatsız olanların sayısını artırmıştır. Nihayetinde -gayri Müslimlerin de katkısıyla- Kûfe, Basra ve Mısır gibi eyaletlerde güç kazanan muhalifler, Medine'ye gelerek halifeyi eleştirmiş, tehdit etmiş

³ Geniş bilgi için bk. Bulut, Halil İbrahim, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 2011, ss.123-124.

⁴ Bk. Bulut, a.g.e., s.123.

ve sonunda katletmişlerdir. Bu vahim hadisenin sonrasında Hz. Ali, hilâfet makamına geçmek zorunda kaldı ve Müslümanların birliğini sağlamaya çalıştı. İlk icraatı, Hz. Osman döneminde atanan valileri değiştirmek oldu. Ancak Şam valisi Muaviye, Osman'ın ölümünden Ali'yi sorumlu tutarak ona biat etmedi ve iktidarı Hâşimilere bırakmayacağını açıkladı. Aslında onun Ali'ye biat etmeyişi- nin ardında Emevî-Hâşimî çekişmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayların akabinde Hz. Ali, ümmetin birlik ve beraberliğini sağlamak amacıyla kendisine itaat etmeleri için Şamlılar üzerine yürüme kararı aldı. Cemel ve arkasından Sıffin savaşına uzanan olaylar dizisi, bu çekişmenin ürünleri olarak değerlendirilebilir. Böylece, Müslümanlar arasında siyasî açıdan bir otorite boşluğu ortaya çıktı. Haricîliğin ortaya çıkışında, bu bunalımlı dönemin ve otorite boşluğunun rolü büyüktür.

Sosyal hadiselerin vukuunda onlarca farklı amilin etkisi vardır. Haricîliğin ortaya çıkışında da sosyal, iktisadî, siyasî, dinî olmak üzere pek çok faktör etkili olmuştur. Haricîliğin ortaya çıkmasında sosyal değişimin ve özellikle şehirleşme sürecinin etkili olduğu görülür. Tarihi bilgiler değerlendirildiğinde Haricîlerin, daha çok, önceleri çölde bedevi bir hayat sürerken, İslâm'ı kabul ettikten sonra, yavaş yavaş yerleşik hayata geçen kabileler arasından çıktıkları anlaşılır. Ancak onların önemli bir kısmı bu büyük sosyal değişimi hazmedememişti. Bu insanlar, yerleşik hayata geçmekle, sadece hayat tarzlarını değiştirmiş olmuyorlardı. Çölde tabiat şartlarının belirlediği kontrolsüz özgürlük, yerini dinden, değerlerden ve yerleşik hayattan kaynaklanan bir disipline bırakmıştı. Ancak onların bu değişime yeterince ayak uyduramadıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan bedevi hayat tarzı dikkatten uzak tutulmamalıdır. Badiyede kabile hayatı ve kabilenin çıkarları her şeyin önünde olduğundan kabile merkezli bir anlayış yaygındır. Bedevî hayat, bir arada yaşayan bireylerin, her şartta birbirlerine güvenmelerini gerektiriyordu. Kendilerinden yana olmayanları düşman olarak kabul ediyorlar; renkleri siyah ve beyazdan ibaret görüp dost-düşman tanımlamasını bu çerçevede yapıyorlardı. Onların, sadece kendilerini "kurtuluşa eren fırka" olarak tanımlamalarını ve Haricî görüşleri benimsemeyenleri kâfir ilan etmelerini bu zaviyeden değerlendirmek gerekir.

Çoğunluğu bedevî Arap kabilelerinden oluşan, dinî düşüncelerini kabile taassubunun etkisi altında ve genellikle sertlik temayülü içinde nasların zahirine dayandıran Haricîler, muhalifleri bir yana kendi fırkaları arasında da birlik sağlayamamış ve birbirlerini tekfire yönelmişlerdir.⁵ Hem yetiştikleri çevre ve aldıkları kültür hem de maruz kaldıkları sert muameleler onların sert tabiatlı,

⁵ Harici fırkalar arasındaki mücadeleler için bk. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Haricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara 2010, s.101-175.

acımasız ve kendileri gibi olmayan Müslüman gruplara karşı merhametsiz olmaya sevk etmiştir. Bu sebeple Haricî ruhu haşin, asi ve çevresine uyum sağlamayan bir insan tipinin simgesi olarak telakki edilmiştir. Netice olarak, Hz. Osman'ın katledilmesi ile başlayan siyasî olaylar ve özellikle Emevî-Hâşimî mücadelesi, hızlı bir sosyal değişim ve şehirleşmenin getirdiği problemler, fetihlerle birlikte İslam coğrafyasının genişlemesi ve yeni toplumların İslam'a girmeleri gibi faktörler "Haricîler" diye isimlendirilen böyle bir grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Haricîliğin tarihini Sıffin Savaşı (36/ 657), hakemlerin kabulü ve bunun neticesinde Hz. Ali'nin ordusundaki bölünmelerle başlatanlar vardır. Ancak hiçbir dinî-politik hareket, tek bir sebebin sonucunda oluşmamıştır ve birdenbire ortaya çıkmamıştır; bir dizi hadisenin akabinde ve pek çok sebebin etkisiyle uzun bir süreçte oluşmuştur.

Cemel savaşından sonra Kufe'ye giderek ülkeyi buradan yönetmeye başlayan Hz. Ali, Müslümanların siyasî birliğini sağlamak için Muâviye'yi bir kere daha kendisine biat etmeye çağırmişti. Şamlıların desteğini arkasına alan Muaviye, biat çağrısını kabul etmeyince savaş kaçınılmaz hale gelmişti. Sıffin'de Hz. Ali idaresindeki Irak ordusu ile Şam ordusu karşılaşmış, uzun süren bir mücadelenin nihayetinde Hz. Ali üstünlüğü ele geçirmişti. Muaviye, Amr b. el-Âs'ın teklifiyle askerlerine yanlarında bulunan Kur'an sayfalarını havaya kaldırarak Iraklıları Kur'an'ın hükmüne çağırılmalarını emretmiş, Hz. Ali taraftarlarından bir kısmı -ki onlara daha sonra harici denilecektir- hileye kanarak Hz. Ali'yi tahkime zorlamış, gelişen olaylar neticesinde istedikleri sonucu alamadıklarından dolayı Haricî denilen bu zümre Ali'den ayrılmıştı. Bunlar, Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As başta olmak üzere tahkimi kabul eden bütün Müslümanları da tekfir etmişlerdi.

Hz. Ali'den ayrılan bu grup, Müslümanlar arasında terör estirmeye, kendileri gibi düşünmeyenleri öldürmeye başlamışlardı. Hz. Ali, Haricîlerin bu tutumunu çok tehlikeli bulduğundan Muaviye ile mücadeleye devam etmeden önce Haricî probleminin çözülmesini gerekli görmüştür. Hz. Ali, Nehrevan ve Nuhayle savaşlarıyla onlara çok ağır bir darbe indirmiştir. Ancak savaştan kurtulan bazı Haricîler, Hz. Ali'ye suikast düzenlemiş ve onu şehit etmişlerdir (21 Ramazan 40/ 28 Ocak 661).

Muâviye döneminde Hârici isyanlarının ardı arkası kesilmedi. Bu ayaklanmalar, özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesinden sonra daha bir hız kazandı. Emevilere karşı gerçekleştirilen pek çok isyanda Haricîler yer aldılar. Onların Emevîler döneminde en büyük isyanlarından birisi 64/684 yılında Nafi b. Erzak liderliğinde Basra civarında oldu. İbn Erzak, isyanda ken-

disini desteklemeyen diğer Haricî grupları bile tekfir etmiştir. Emevîler devrinde valilerinin sıkı takibi sebebiyle Haricîlerin önemli bir başarısının olduğu söylenemez. Abbasiler dönemi de Haricîler açısından pek parlak değildir. Bazı isyan girişimlerine yönetim yerinde müdahalelerle fırsat vermemiştir. Bununla birlikte İbâziyye ekolü Benî Rüstem'in önderliğinde Kuzey Afrika'da Tâhert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmuş, bir buçuk asır kadar varlığını devam ettirmiştir. İbâziyye dışındaki Haricî fırkalarının Abbasiler döneminde hemen hiçbir ciddi tehlike teşkil etmediği söylenebilir.

III. Haricî Zihniyeti

Erken dönem Hâricîleri, ibadete düşkünlükleri, zahidlikleri, takva ve ihlasları, fikrî ve dinî taassupları, buna bağlı olarak katılık ve taşkınlıkları, savaşmaktan ve ölümden hiç çekinmemeleri, Kur'an'ı ezberlemekle ve çok okumakla beraber ayetleri anlamadaki sathilikleri, nasların zahirine sarılmaları gibi özellikleriyle tanınmışlardır.⁶ Onları böyle yapan asıl unsur zihniyet dünyalarıdır. Kendilerinin de doğru kabul ettikleri bir hususu, olabilecek tek doğru kabul eden ve inandıkları şeylere körü körüne bağlı kalan Hâricîler, düşmanlarının hiçbir deliline ikna olmaz; ne kadar açık-seçik ve hakka yakın olursa olsun, muhaliflerin görüşlerini benimsemezlerdi. Diğer yandan bedevilikten gelmiş olmaları da münakaşalarda çok sert ve katı davranmalarına sebebiyet veriyordu. Bununla birlikte onların ibadetlere çok düşkün oldukları, gündüzleri oruç tuttıkları ve geceleri ibadetle geçirdikleri bildirilmektedir. Bir taraftan takva ve ihlâs sahibi olduklarına vurgu yapılırken, diğer yandan sapıklık, çılgınlık, katılık, inançlarına davet etmede taşkınlık, insanları baskı ve zorla kendi görüşlerini kabullenmeye icbar etmek gibi aşırılıklara düştükleri ifade edilmektedir. Böylesi bir durumun İslâm dininin hoşgörüsü ve merhamet anlayışıyla bağdaşmadığı açıktır. Haricî zihniyetini biraz anlamaya çalıştığımızda, onların dünyasının fikrî derinliği olmayan sade bir dünya olduğunu, basit bedevi mantığı ile hareket ettiklerini görürüz. Bu basit çöl hayat tarzının yüzeysel anlayışını dindarlıklarına da yansıttıkları ve dinin inceliklerini anlamakta güçlük çektikleri, bu bağlamda Kur'an hükümlerini bilen ve anlayan kültürlü insanlar olmadıkları ve Kur'an'a dair bilgilerinin çok yüzeysel olduğu görülür. Bununla birlikte İbazi gelenek içinde tarihi süreçte önemli alimlerin yetiştiği hususu da dikkatten uzak tutulmamalıdır.⁷

Haricîlerin sahip oldukları bu düz mantığın sadece kendileri dışındaki grupları değerlendirmek üzere kullanılmadığını, aynı şekilde grup içindeki değeren-

⁶ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.72-73.

⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbadiyyesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2007, tür. yer.

dirmelerin de bu doğrultuda olduğunu görmekteyiz. Nitekim Nafi b. Erzak, kendisi ile birlikte Emevilere karşı isyan etmeye yanaşmayan Basra Haricilerini ve liderleri Abdullah b. İbad'ı tekfir etmiştir. Mezhep içinde benzer pek çok örneğini görebileceğimiz böylesi bir zihniyet, haricilerin kendi içlerinde pek çok gruba ayrılmalarına sebebiyet vermiştir.

Haricilerin dindeki vukûfiyetsizlikleri ve ayetleri anlamadaki sathilikleri temel vasıflarındandır. Hz. Ali'nin, Haricilerin "Allah'tan başka hüküm verecek yoktur" söylemi hakkında "Kendisiyle batıl kastedilen hak bir sözdür"⁸ demiştir. Haricilerin Kur'an'ı anlamadaki sığlıklarına bir delil olarak Hz. Ali'nin Abdullah b. Abbas'ı onlarla görüşmeye gönderirken yaptığı tavsiyedir. Hz. Ali, İbn Abbas'tan, Haricilerle tartışırken ayetlere nispetle daha müşahhas ve anlaşılır olan Hz. Peygamber'in fiili sünnetlerinden delil getirmesini istemiştir. Çünkü Kur'an'daki kelimelerin siyaklarına göre değişen anlamları vardır. Hariciler ise bunu anlamaktan uzak ve kendi doğrularını dine onaylatma mantığıyla hareket eden kimselerdir. Bu konuda diğer bir örnek ise, Hâricî liderlerinden biri olan Necdet b. Âmir'dir. O, "Kim küçük bir günah işler veya küçük bir yalan söyler ve bunlarda da ısrar ederse, o kimse müşriktir. Fakat üzerinde ısrar etmeksizin zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen biri, kendi taraftarlarından biri olmak şartıyla, müslümandır" diyerek, bid'ate giren taraftarlarını bilgisizliklerinden dolayı mazur görmüştür.⁹ Bağdadi ve diğer Mezhepler Tarihi yazarlarının naklettiği bu ve benzeri olaylardan anlaşılacağı üzere, Hâricîler dini hükümleri Kur'an ve Sünnet'e bütüncül yaklaşımdan çok parçacı bir yaklaşım içinde vermekte ve aceleci davranmaktadırlar. Bu durum ise, verdikleri kararlarda yanılmalarına, çelişkiye düşmelerine ve çok çabuk ihtilaf edip bölünmelerine yol açmıştır.

Öte taraftan onlar, İslâm'ın emri olan "İyiliği emretmek ve kötülüklerden alıkoymak" prensibini uygulamakta İslâm'ın ruhuna aykırı düşen uygulamalar içinde olmuşlar, İslâm'a davet adı altında Müslümanları katletmeye varan aşırılıklar göstermişlerdir. Çünkü onlar, sadece kendilerini Müslüman kabul etmekte ve kendi dışında kalan Müslümanları tekfir etmekte idiler. Zira onlar gerçek manada "Allah'a iman etmenin" ancak kendilerinin yaptığı gibi olması gerektiğine inandıklarından, diğer Müslümanların yeniden dine ve imana davet edilmesinin lazım geldiğini, kabul etmedikleri takdirde katledilmelerinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüşler ve imkan bulduklarında bu anlayışlarını fiiliyata dökmüşlerdir.

⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, s.111.

⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.64.

Haricilere göre iman, iman ve amelden oluşmaktadır. Bir diğer ifade ile ameller imanının bir parçasıdır. İbadetleri eksik olanın ya da günah işleyen bir kimsenin imanı eksiktir. Böylece ibadet ve diğer dini ritüelleri imanının bir parçası kabul ettiklerinden ibadetlerini ya da bir kısmını yerine getirmeyen bir Müslüman'ın dinden çıktığını, ayrıca günah işleyen bir diğer kimsenin de kâfir olduğunu iddia etmişlerdir. İman, ibadetlerin ihmalî ile zedelendiği gibi, günahlar sebebiyle de eksik kalmış olur. Eksik bir iman ise kişiyi cennete götüremez. Öyleyse bu kişi kâfir olmuştur. İslam'a girdikten sonra küfre düşen bir kimsenin (mürted) öldürülmesi gerekir. Bu sebeple günahkâr Müslümanların katledilmesi vaciptir. Bu şekilde akıl yürüten Hariciler, dini metinleri kendi sert, acımasız ve bilinçsizliklerine alet etmişlerdir. Bu tutumlarına dair kaynaklarımızda epeyce rivayet bulunmaktadır. Hz. Osman'ı ve Hz. Ali'yi de bu gerekçe ile mürted olarak görmüşlerdir. Hz. Ali'ye tövbe ederek tekrar dine girmesini teklif etmişler, ancak Hz. Ali onların bu fikirlerini yanlış gördüğü için tekliflerini de reddetmiştir.

Tarihte görüldüğü üzere Hariciler, gerçekleştirdikleri şiddet eylemlerinde, ideolojik çizgideki çeşitli fikir, düşünce ve inançları referans olarak kullanmış, toplum içerisinde yaşanan bazı problemleri istismar etmiş ve bu yolla da kendileri açısından eylemlerine ve hedeflerine sözde meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Bütün bunlar, haricilerin siyasî olaylara ve kişilere takılıp kaldıklarını, siyaseti dinin yerine koyduklarını ve siyasî kanaatlerini de amentü haline getirdiklerini göstermektedir.

IV. Haricilerin Şiddeti Meşrulaştırma Yolları

Hariciler, "emir bi'l-ma'ruf" ve "cihad" esaslarına dayanarak İslam adına şiddet ve terörü temellendirmekte idiler. Aslında "iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak" prensibi İslâm'ın her bir Müslüman'a yüklediği bir görevdir. Kur'an'da "Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, iyiliği emreden¹⁰, kötülükten alıkoyma¹¹, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz." (Al-i İmran 3/110) şeklinde buyrulmaktadır. Hz. Peygamber ise, konumuzla alakalı olarak "Sizden bir kötülüğü gören, onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğz etsin, ama bu imanının en zayıfıdır." (Müslim, İman, 78; Ebu Davut, Salat, 232) buyurmuştur. Müslümanlar bu emir gereği iyiliği tavsiye edecek, kötülüklerden ise sakındıracaktır. Bu genel bir görev olmasına karşın,

¹⁰ Ayette "ma'ruf" ifadesi geçmektedir. Bundan maksat; "Akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiiller"dir.

¹¹ Ayette "münker" ifadesi geçmektedir. Bundan maksat; "Aklın ve şeriatın benimsemediği, yadırgadığı şey" demektir. Geniş bilgi için bk. Rağıb el-İsfehâni, *el-Müfredât*, "arf" ve "nkr" maddeleri.

Hâricilerin ve Hâricilerden etkilenen bir kısım fırka ve cereyanların bu prensibi uygulayış tarzları farklılık göstermektedir.

Maruf (iyi) ve münker (kötü) kabul edilen şeylerin mahiyeti, nasıl bilinecekleri ve bunlara karşı nasıl bir metot takip edilmesi gibi hususlarda İslam düşünce ekollerinin farklı yaklaşım ve tutumlarının olduğunu görmekteyiz. Hadarî toplumlarda maruf ve münkerin uygulanması müesses yapılara bırakılırken, şehirleşmeyi tam olarak tamamlayamayan bedevi toplumlarda ferdi uygulamaların ön plana çıktığı görülür. “İyiliğin emredilmesi, kötülüğün engellenmesi” prensibinin uygulanmasında Ehl-i Sünnet âlimleri zor kullanmanın caiz olmadığı noktasında ittifak etmektedirler. Mesela Ebû Hanife, bu prensip adına İslâm ümmetinin başında bulunan ve ümmetin birliğini temsil eden devlet başkanına karşı isyan ederek, silahlı mücadeleye girişen ve böylece cemaatin birliğini tehlikeye sokanların ıslahtan ziyade ifsat ettiklerini belirtmiş, bu sebeple Hâricileri şiddetle eleştirmiştir.

Sünnî ulemaya göre, toplumda yeni haksızlıklara, fitne ve fesada yol açılmasını önlemek amacıyla, iyiliği emir kötülükten uzaklaştırma faaliyetlerinde, yaptırımli fiili müdahaleler sadece resmi kurumlara bırakılmalıdır. Fertlerin ve sivil örgütlerin yetkileri ise eğitim, aydınlanma ve uyarma gibi barışçı teşebbüsler ve iyiliğe ortam hazırlamakla sınırlandırılmıştır.¹² Ancak tatbikatlarından örnekler sunacak olduğumuz Hâricilere göre, kötülüğe sapan herkese karşı silahlı mücadele gereklidir. Bunlara göre zalim olan devlet başkanları, silahlı ya da silahsız olarak idareden uzaklaştırılmalıdır. Onlar, isyan hareketlerini de bu temel anlayışlarına dayandırmışlardır. Dinî metinleri ve onların anlam çerçevesini yeterince anlayamayan Haricîler, zihinlerinde yapay bir dünya oluşturmuş; ortaya koydukları şiddet ve terörü dini amaçlar için yaptıklarına kendilerini inandırmışlardır. İslamiyet’in asla kabul etmeyeceği böyle bir zihniyetin temelinde din alanında yanlış bilgilenme yatmaktadır.

Haricîlerin “iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak” prensibini uygulamalarına gelince, bu konuda onlar, son derece sert ve haşindirler, herhangi bir taviz veya müsamahaya yer vermezler. Zira içinde buldukları kabileler arasında sürekli savaş ve kan davalarının hüküm sürmesi ve oldukça zor hayat şartları altında yaşamak zorunda kalmaları, bu insanları sert tabiatlı, savaşçı ve şiddet yanlısı yapmıştır. İlk dönem haricileri ve özellikle Ezarika grubu, Hz. Ali, Hz. Osman’ın yanı sıra Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Aişe, Hz. Abdullah b. Abbas ve bunlara taraftar olan herkesin dinden çıktığına inanmıştır. Hatta Hâricî olmayan Müslümanlar bir tarafa, kendilerine katılmayan Hâricîler (Ehl-i Kuud) de

¹² Çağrı, Mustafa, “Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker”, *DİA*, XI, 141. Ayrıca bk. Sayın Dalkıran, “Barışçı bir dinin radikal grubu: Haricîler”, *Yeni Ümit Dergisi*, sayı 72 (2006), s. 2.

kafirdirler. Yine onlara göre, büyük günah işleyen herkes küfre düşmüştür. Muhaliflerin tamamının büyük günah işlediğini kabul ettiklerinden, onların ülkeleri “dâru’l-küfür” kabul edilmiştir. Büyük günahları işleyenleri kafir saydıkları gibi, küçük günahları işleyenleri de kafir ve müşrik kabul etmektedirler. Ezârîka grubu, muhaliflerinin müşrik olduklarını, dolayısıyla kendilerinden olmayan bütün Müslümanların kim olduklarına bakılmaksızın kadın ve çocukları da dahil hepsinin öldürülmelerini ve onların kanları ile birlikte her şeylerinin kendilerine mubah olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, devlete karşı eylemlerinde “lâ hükme illâ lillâh/hüküm yalnız Allah’ındır” ifadesini slogan olarak kullanırken; kişilere karşı eylemlerinde “iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak” prensibini esas almışlardı. Böylece Hâricîlerin büyük bir ekseriyeti, bu prensip adına Müslümanların büyük çoğunluğunu küfürle itham etmiş, fırsat buldukça da onları katletmişlerdir.

Haricîlerin bu prensibi uygularken ne denli aşırılığa düştüklerini göstermesi bakımından Abdullah b. Habbab b. Eret ile hamile hanımını şehit etmeleri hadisesini örnek olarak göstermek yeterlidir: Bir grup Haricî, Basra yakınlarında Abdullah b. Habbab b. Eret ve kafilesi ile karşılaşmışlardı. Hâricîler, Abdullah’a kim olduğunu sorduktan sonra, ona kendisini güvende hissetmesini ve sorularını doğru olarak cevaplamasını istediler. İlk olarak, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki görüşlerini sordular. Abdullah, onları hayırla andı. Hz. Osman’ı sorduklarında ise, onun başlangıçta da sonrasında da haklı olduğunu ifade etti. Hz. Ali ile ilgili sorularına ise, “O, Allah’ı sizden çok iyi bilir ve sizden daha dindardır, görüşü de sizden daha isabetlidir.” cevabını verdi. Hâricîler, İbn Habbab’ın verdiği bu cevaplardan memnun olmadılar ve kızarak şöyle dediler: “Sen hevâya uyuyor ve kişileri işleri ile değil, adları ile tanıyorsun. Allah’a yemin ederiz ki, seni görülmedik bir şekilde öldüreceğiz.” Sonrasında Abdullah’ı ve hamile olan eşini katlettiler. Haricîlerin bu ve benzeri aşırılıkları Hz. Ali’ye ulaşınca olayı soruşturmak üzere Hâris b. Mürre’yi görevlendirdi. Hâris, oraya varır varmaz, Hâricîler tarafından sorgusuz sualsiz öldürüldü. Bunun üzerine, Hz. Ali’nin yanındakiler dehşete kapılarak, Muâviye’nin üzerine gitmeden, öncelikle Hâricîlerin tehlike olmaktan çıkarılması gerektiğini söylediler. Zira onlar, Şam’a gittiklerinde geride kalan ailelerine ve mallarına Hâricîlerin zarar vereceklerinden korkuyorlardı.

Hz. Peygamberin ashabını öldürecek kadar ileri giden Haricî zümreleri, bunu gaye edindikleri “iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak” prensibi adına yapmışlardı. Ancak bu prensibi yerine getirirken büyük bir fitne hareketinin içinde olduklarının da farkında bile değillerdi. Çünkü İslâm dünyasında tam bir terör havası estirmekte idiler. Bununla birlikte onlar, gayr-i Müslimlere ve özellikle ehl-i kitaba karşı çok şefkatli idiler. Kaynaklarda geçen bir rivayete göre bir grup

Haricî, bir Hıristiyan'dan hurma almak istemişti. Adam, "Alın sizin olsun" dedi. Onlar ise "Vallahi bunu parasız almayız." diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hıristiyan adam; "Bu ne garip şey, Abdullah b. Habbab gibi bir adamı öldürüyorsunuz, fakat bizim hurmamızı para vermeden almak istemiyorsunuz?" dedi.¹³ Yine Hâricîlerden bir grup, bir gün yolda giderken bir Müslümanı ve bir Hıristiyanı yakalamışlar, Müslümanı öldürüp, zimmet-i nebeviyeyi muhafaza düşüncesi ile Hıristiyana dokunmamışlardı¹⁴. Başka bir rivayette Abdullah b. Habbab'ı ve hamile eşini şehit ettikleri sırada bir Haricî, ağaçtan düşen bir hurmayı ağzına almıştı. O, "bedelini vermediğin bu hurmayı nasıl yersin?" diye arkadaşları tarafından öldürülmüştü¹⁵. Bu nevi örnekler, Haricîlerin "iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak" prensibini nasıl uyguladıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Doğrusu bunun izahını yapabilmek zordur. Bununla birlikte onların, Kur'an emirlerini İslam'ın ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bütünlük içinde değil de, parçacı yaklaşımları sebebiyle aşırılığa düştükleri rahatlıkla söylenebilir.

Sonuç olarak denilebilir ki, dini taassubun en önemli sebeplerinden biri ilahi emirlerin pratik hayata uygulanırken ortaya çıkan yorum farkları ve bazen de ilâhi emirlerin amacının tamamen tersine yapılan yorumlardır. Yorumlardan birini sadece doğru olarak kabul etmek ve bu fikirleri, çevresindeki insanlara zorla kabul ettirme çabası insanları taassuba sürükler. Böylece insanlar bölünür ve gruplaşırlar. Asıl amacı insanları birlik, beraberlik ve kardeşlik duyguları içinde bir arada tutmak olan din bu amacından saparak insanları birbirlerine düşüren ve düşmanlık tohumları serpen bir kavram olarak karşımıza çıkar. Öte taraftan dini metinler kendi bütünlüğü ve varlık gayesi dikkate alınmadan, parçacı bir bakış açısıyla ele alındığında ve özellikle bazı art niyetli kimselerin elinde şiddet, terör ve karmaşanın bir gerekçesi olarak sunulabilmektedir. Bu zihniyetin tarihe mal olduğu, artık birileri tarafından kullanılmadığı söylenebilir. Günümüzde farklı çevrelerde farklı isimler altında ama aynı mantıkla hareket eden grupları maalesef görmekteyiz.

V. Sonuç, Değerlendirme ve Bazı Öneriler

Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir zaman sonra İslam düşüncesinde ortaya çıkan Haricî zihniyetini ve bu zihniyetin temel özelliklerini yukarıda bir nebze açıklamaya çalıştık. Barışı tesis etmek ve adaleti hakim kılmak hedefini

¹³ Taberî, *Tarihu'l-Ümem*, V, 82.

¹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 189.

¹⁵ bkz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem*, V, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Beyrut 1385/1965, III, 342; Müberred, *el-Kâmil*, III, 1135; Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut 1417/1996, III, 141.

gerçekleştirmek isteyen bu son din, marjinal bir grup dahi olsa Haricilerin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Aslında bu durum bütün dini yapılarda görülen tabii bir süreçtir. Bu itibarla semavi dinler ile bu dinlerin yorumlanmasından kaynaklanan mezhep, tarikat gibi yapılanmaların birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerekir. Kutsal kitaplar vahiy kaynaklı “ilâhî” metinler iken mezhep, cemaat, tarikat ve grupların söz konusu ilâhî metni yorumlaması tamamen “beşeri” bir özellik taşımaktadır. Örneğin Hz. Muhammed’in vefatının hemen sonrasında ortaya çıkan Hariciler grubu, İslam’ı siyasallaştırmış ve sert bir şekilde yorumlamıştır. Bunların dini anlayışı, yorumlaması ve hayata tatbik etmeleri dinin aslına değil beşeri bir boyutuna işaret etmektedir. Hiçbir zaman harici yorum, İslam’ın kendisi ile aynileştirilemez ve bütün Müslümanlara teşmil edilemez. Aslında bu durum her mezhep için geçerlidir. Şu halde diğer dinlerde olduğu gibi, Müslümanların arasından da dini metinleri kendi dar ve bağnaz anlayışları doğrultusunda okuyan ve bunları kendi şiddet ve terörlerini destekleyen bir delil olarak takdim eden kimselerin çıkması –Hariciler örneğinde olduğu gibi- normal bir durumdur.

Öte taraftan Haricî zihniyetinin İslam tarihinin belli bir döneminde zuhur edip sonradan kaybolup gittiğini söylemek de imkânsızdır. Bu zihniyeti ortaya çıkaran benzer şartlar teşekkül ettiği her zaman ve zeminde dinî motifli şiddet hareketlerinin mücesssem hale gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Geçmişte Haricilik ve Vehhabilik hareketlerini burada örnek gösterirken günümüzde isimleri farklı olmakla birlikte fundamentalist hareketleri bu zaviyeden değerlendirebiliriz. Özellikle sömürge hayatı yaşamış İslam ülkelerinin kurtuluş mücadelelerinde dini inançlar ilham kaynağı olmuştur. Bu durum, bir taraftan İslâm’ın sert bir şekilde yorumlanmasına zemin hazırlarken öte yandan batıya karşı radikal bir mücadele psikolojisini oluşturmuş ve bu psikoloji de tepkisel tavırların sergilenmesine yol açmıştır. Günümüz İslam dünyasında radikal dini hareketlerin daha ziyade eskiden sömürge olan bazı ülkelerde ortaya çıkması bu düşünceyi desteklemektedir.

Dinden beklenen yararın tam olarak elde edilebilmesi, öncelikle onun doğru anlaşılmasına bağlıdır. Zira yanlış anlaşılan din; taassup, bağnazlık ve hayatın zorlaştırılması gibi olumsuz sonuçlar doğurarak, hem insanları sıkıntıya sokmakta, hem de onları dinden soğutarak dine zarar vermektedir. Dinin yanlış anlaşılması, zorlaştırılması, din taassubu ve din baskısı gibi, din adına sergilenen olumsuz davranışların dine verdiği zarar, dine karşı mücadelelerin ona verdiği zarardan daha büyüktür. Tarih göstermiştir ki insanları dinden soğutmanın en başarılı yolu din baskısı, en başarısız yolu ise dine baskıdır.

Dini motifli şiddet ve terör eylemlerinin birer realite olduğu kabul edildikten sonra, bunların önünün alınması için bir takım tedbirlere başvurulmalıdır. Elbette bu tedbirleri farklı açılardan ele alıp değerlendirmek mümkündür. Burada söz konusu dini terör ve şiddetin önünü alabilmek açısından din eğitimi ve dinî hizmetlerin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi şeklinde ki iki temel faktör üzerinde durmak istiyoruz.

1) Din eğitiminden maksat, kişiye dince istenen davranışları benimseyerek yerine getirebilme, dince istenmeyen davranışlar karşısında da nefsinin arzularını frenleyebilme alışkanlığını kazandırmaktır. Din eğitiminin temel amacı yeni nesillerin ruh gelişimini sağlayarak onların duygu ve heyecanlarını belirli bir potada eriterek sorumluluklarının bilincinde ve başarılı bir insan olarak topluma katılmasını sağlamak; her türlü sapık düşünceden, olumsuz yaşamdan ve terör gibi yanlış yollara saptaktan korumaktır. Çünkü dinin temel unsurlarından biri güzel ahlaktır. Din eğitiminin sayesinde genç nesillere millî, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerleri benimsemeyi; ailesini, vatanını ve milletini sevmeyi ve yüceltmeyi, çevresindeki insanlara saygılı davranmayı öğretiriz. Genç nesilleri müfredatı iyi hazırlanmış örgün eğitime tabi tutmakla pek çok aşırılığın önünü alabilmemiz mümkün olacaktır.

ı) Dinî hizmetlerin ehil kimseler eliyle yerine getirilmesi. Ülke halkının neredeyse tamamının Müslüman olduğu Türkiye’de meslekî, sosyal ve beşerî ilişkilerde yeterli ehil din adamlarına her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç devlet tarafından kontrol edilebilir eğitim sürecinden geçirilmiş, mesleğinin ehli ve güvenilir kimselerce karşılanmadığında, çoğu defa ehil olmayan ve art niyetli kişiler tarafından yerine getirilmiştir. Nitekim Türkiye’de din hizmetlerini veren imamların sayı olarak yetersiz olmasının dini istismar faaliyetlerine sebebiyet verdiği gözlenmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Dairesi Başkanlığı'nın verilerine göre Türkiye'deki cami sayısı yaklaşık 76 bin civarındadır. Kadrolu görevlisi olmayan cami sayısı ise 23 bin kadardır. Şu halde Türkiye'deki camilerin %30'unda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir görevlisi bulunmamaktadır. Buna karşın 1999–2000 yıllarında Hizbullah örgütüne yapılan operasyonlar neticesinde kadrolu imamı bulunmayan camilerde din hizmetlerinin örgüt mensupları tarafından yerine getirildiği ve bu esnada birçok gencin örgüte kazandırıldığı anlaşılmıştır. Bu itibarla art niyetli kimselere fırsat tanınmaması için, ibadete açılmış camilerin sahasının uzmanı kadrolu imamlarla doldurulmasının hayati bir öneme sahip olduğu âşikardır.

Öte taraftan ülkemizdeki dini motifli terör örgütleri, mensuplarına dini eğitim verirken İslamiyet'in evrensel ilkeleri değil, örgütün amacına hizmet edebilecek hususları ön plana çıkarmaktadırlar. Özellikle şehitlik, cihat gibi konular

radikal yorumlarla sunulmaktadır. “Fitne kalkıp din Allah’ın oluncaya dek savaşın” mealindeki ayetler istismar edilerek masum insanlar adeta bir ölüm makinesine çevrilmiştir. Ayrıca İslam tarihinden örnek hadiseler, örgütlerin kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlanarak örgütün ideolojisine hizmet edecek bir tarzda sunulmaktadır. Ülkemizin bütünlüğüne kast eden bu tür hareketlerle mücadelede sağlıklı din eğitiminin bütün vatandaşlara ulaştırılacak şekilde genişletilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sağlam bir dinî eğitim almış öğretmen ve imamların katkısıyla hem okullarda hem de camilerde İslamiyet’in temel doğruları, güzellikleri ve evrensel değerleri anlatılırsa yetişen nesiller daha anlayışlı, müsamahalı ve barışçı olacaktır. Netice olarak din istismarı faaliyetlerini boşa çıkarmanın yolu, her şeyden önce belli bir cemaatin ve siyasî oluşumun propagandası yapılmadan insanlara yeterli dini bilginin verilmesiyle mümkündür.